

Вера Астрэйка

*Інстытут падрыхтоўкі навуковых кадраў НАН Беларусі
Мінск*

БЕЛАРУСКІЯ ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНІЯ ЗАНАЛЬНЫЯ МОЎНЫЯ АДРОЗНЕННІ ЯК ВЫНІК РЭГІЯНАЛЬНЫХ ЭТНА-КУЛЬТУРНЫХ КАНТАКТАЎ І СУВЯЗЯЎ

Паўночны захад сучаснай Беларусі здаўна з'яўляецца вобласцю актыўнага міжэтнічнага ўзаемадзеяння і вядомы найперш як рэгіён разнастайных славяна-балцкіх (resp. балта-славянскіх) этна-культурных і, адпаведна, этна-моўных узаемадачыненняў. На дадзеным абшары ў свой час адбываліся масавая славянізацыя мясцовага балцкага насельніцтва і абумоўленая апошняй субстратызацыя ўласцівых роднаму маўленню абарыгенаў асобных структур і/ці элементаў. Гэтыя працэсы паклалі пачатак фарміраванню ў адзначанай частцы прабеларускага моўнага кантынууму своеасаблівага структурна-тэрытарыяльнага яднання неаднастайных паводле дыялектнай (= генетычнай) прыналежнасці ўсходнеславянскіх гаворак, якое пазней канчаткова склалася як паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы. Кантакты паміж славянамі і балтамі заўжды працякалі тут і на адстратным узроўні. Беларускія паўночна-заходнія гаворкі, непасрэдна мяжуючы з літоўскай і латышскай дыялектнымі сістэмамі, і сёння так ці інакш падпадаюць пад адпаведныя моўныя ўздзеянні. Асаблівасці, абумоўленыя рознага роду (пра)беларуска-балцкімі ўзаемаўплывамі і сувязямі, займаюць асноўнае месца ў паўночна-заходнім занальным моўным комплексе. Сярод іх, натуральна, пераважаюць з'явы лексічнага і/ці семантычнага парадку: рознага роду запазычанні, калькі, кантамінаваныя і гібрыдныя формы. Вынікі кантактавання славян і балтаў на адзначанай тэрыторыі ў большай ці ў меншай ступені выяўляюцца і на іншых ярусах сістэмы адпаведных гаворак – у фанетыцы і граматыцы. Галоўным чынам гэта рысы неасноваўтваральнага кшталту, абмежаваныя ва ўжыванні пэўнымі групамі слоў і/ці марфем. Аднак некаторыя з іх, выступаючы хутчэй за ўсё ў якасці праяў балцкага (у першую чаргу – усходнелітоўскага) субстрату, відавочна адлюстроўваюць пэўныя тэндэнцыі і патэнцыі рэгіянальнага моўнага развіцця, якія

ў спрыяльных гістарычных абставінах маглі б не толькі сістэмна стабілізавацца, але і набыць статус канстытуцыйна значнай заканамернасці (імкненне да нейтралізацыі катэгорыі ніякага роду назоўнікаў і колькаснага пашырэння класа субстантываў жаночага роду на *-а (-я)*, да ўніфікацыі і ўніверсалізацыі асобных моўных структур і сродкаў) [падрабязна: Астрэйка 2011; Астрэйка 2012]. У намінацыйнай сістэме традыцыйных усходнеславянскіх гаворак паўночнага захаву Беларусі нямала і адпаведных словаўтваральных рэгіяналізмаў – лексічных адзінак, якія ад іншых вядомых у беларускай дыялектнай мове роднасных па корані абазначэнняў адрозніваюцца наяўнасцю ў складзе сваёй марфемнай структуры тых або іншых словаўтваральных фармантаў. Рух у напрамку да складвання на базе ўзгаданага адасаблення гаворак самастойнага ўстойлівага структурна-моўнага адзінства асабліва заўважны якраз у сферы дэрывацыі, дзе ў шэрагу выпадкаў фактычна можна казаць пра існаванне адметных занальных (= рэгіянальна маркіраваных) словаўтваральных тыпаў і мадэляў.

Для вызначэння спецыфікі паўночна-заходняга занальнага аб'яднання беларускіх гаворак другім важным момантам з'яўляецца прамы ўплыў, у тым ліку і пазадыялектны, з боку суседняй польскай мовы, а таксама іншага роду ўзаемаадносін з апошняй. Польскі моўны чынік найбольш выразна выяўляецца ізноў жа ў галіне слоўніка і ў цесна звязаным з ёю словаўтварэнні. На іншых моўных узроўнях яго дзеянне ў значнай ступені залежыць ад працэсу лексічнага запазычвання (пранікнення), амаль заўсёды лексічна абмежавана і/ці апасродкавана і мае, у параўнанні з балцкім уздзеяннем, больш павярхоўны характар, пра што ўскосна сведчыць і адносна невялікая колькасць адпаведных матэрыялаў, змешчаных у галоўных лінгвагеаграфічных крыніцах беларускай мовы – дыялекталагічным і шматтомным лексічным атласах [ДАБМ 1963; ЛАБНГ 1993, 1994, 1996, 1997, 1998]. Трэба сказаць, што і сёння, знаходзячыся ў паўразбураным стане, беларускія паўночна-заходнія гаворкі, асабліва пры рэалізацыі ў маўленні старэйшага і, часткова, сярэдняга пакалення сваіх носьбітаў, захоўваюць традыцыйнасць менавіта паводле марфалагічнай будовы і гукавога ладу – усе занатаваныя тут рэгіянальна істотныя (занальнага плану) зрухі, незалежна ад паходжання (польскага, балцкага), або належаць да ліку неасноваўтваральных, другасных элементаў моўнай сістэмы, або прадстаўляюць сабой варыяцыі, нязначныя трансфармацыі пэўных структур апошняй. У сваёй большасці яны маюць маўленчую прыроду. Але адны з іх сталі ўстойлівымі феноменамі мовы (хаця б у межах адной гаворкі), іншыя ж, утвараючы т.зв. маўленчую перыферыю, выкарыстоўваюцца нерэгулярна і, як правіла, – у залежнасці ад канкрэтнага моўнага кантэксту ці нейкай пазамоўнай сітуацыі.

Паколькі ва ўсіх узгаданых выпадках размова ідзе пра ўзаемадачыненне генетычна (блізка)роднасных і, значыць, фармальна і/ці семантычна блізкіх сістэм, істотным для адзначанай рэгіянальнай супольнасці беларускіх гаворак можна лічыць, акрамя таго, факт дзеяння т.зв. моўнай падтрымкі. Паўночна-заходняя частка этна-гістарычнага кантынууму беларускіх гаворак з'яўляецца

перыферыяй як нацыянальнай, так і агульнаславянскай моўнай прасторы. Тут цалкам чаканыя даўнія з пункту гледжання самой беларускай мовы, а таксама старыя або нават рэліктавыя славянскія асаблівасці. Не кожную з іх, аднак, варта разглядаць як уласна занальную, арэальна адметную рысу. Ёсць з’явы, па вытоках і па механізмах узнікнення ніяк не звязаныя са спецыфікай рэгіянальнага моўнага жыцця. Гэта, так бы кажучы, умоўна занальныя адрозненні – у паўночна-заходні занальны моўны комплекс яны ўключаюцца выключна на падставе свайго прасторавага размяшчэння ў сучаснай беларускай дыялектнай мове. Апошнія ж, у сваю чаргу, можа быць вынікам выцяснення ва ўскраінныя раёны калісьці шырэй вядомых фактаў, непазбежнага падчас разгортвання ў розныя перыяды моўнага развіцця тых або іншых інавацый. Пры аднясенні моўнага сродку да адпаведнай катэгорыі з’яў: сапраўды арэальнага ці толькі геаграфічнага парадку, – важна, на наш погляд, звяртаць увагу на механізмы яго замацавання і акалічнасці існавання раней і/ці зараз у дыялектнай мове на акрэсленай тэрыторыі. Калі пры гэтым выяўляецца як мінімум верагодная прысутнасць знешнямоўнага фактару і асаблівасць, такім чынам, знаходзіцца ў кантэксце тых працэсаў, якія ў свой час прывялі да фарміравання дадзенага адасаблення традыцыйных усходнеславянскіх гаворак і ў пэўнай ступені застаюцца актуальнымі і ў цяперашні момант, яе неабходна кваліфікаваць менавіта як арэальную асаблівасць у складзе беларускай нацыянальнай мовы. Некаторыя зафіксаваныя ў гаворках на паўночным захадзе Беларусі лексічныя адзінкі, формы і структуры ёсць сэнс разглядаць як рэфлексы праславянскіх утварэнняў – знаходжанне на перыферыі Слав’і, паралелі ў іншых, асабліва паўднёвых, славянскіх мовах сапраўды ўказваюць на верагоднасць іх спрадвечнага паходжання. З другога боку, наяўнасць і шырокае распаўсюджанне тоесных абазначэнняў у суседніх мовах і дыялектах і/ці не выключаная прыналежнасць да субстратных моўных пластоў, ствараючы пастаянны фон для ўзгаданых з’яў, бяспрэчна, не могуць не садзейнічаць усталяванню пазіцый, павышэнню, а часам і аднаўленню актыўнасці апошніх на дадзеным участку беларускага моўнага абшару. Больш за тое, ва ўмовах арэальнай сумежнасці і сумеснасці, нельга не ўлічваць і магчымасці непасрэднага знешняга ўздзеяння. Наогул, у сітуацыі кантакту, ва ўсіх адносінах далёкай ад аднастайнасці і адназначнасці, і падыход даследчыка пры трактоўцы і ацэнцы падобных занальных рэгіяналізмаў павінен быць комплексным і неаднапланавым. Дыялектная зона (рэгіялект) ёсць сукупнасць гаворак, аб’яднаных тэрытарыяльна паводле падабенства “толькі пэўнага боку (ці бакоў) структуры” [Крывіцкі 2003: 215]. Аднак у розныя структурныя адзінкі такой супольнасці аднолькавая па сваёй сутнасці асаблівасць можа трапляць рознымі шляхамі: зусім не выключана, што ў адным выпадку гэта спадчына былых славянскіх племянных дыялектаў, а ў другім – пазнейшая інфільтрацыя з мовы суседніх этнасаў. Узаемадапаўняючы і падтрымліваючы адна адну, яны выступаюць урэшце як адзінае, адносна трывалае і здольнае да супраціўлення разнастайным інавацыям занальнае адрозненне. Так, напрыклад, вытлумачаецца бел. паўн.-зах. *пéрыць* (*п’ярыць*, *п’рыць*), *пéрці* (асабовыя

формы *пяру* (*пéру*), *пéрыш* (*пíрыш*) і г.д.) ‘праць бялізну (пранікам)’ (параўн. літ. *perti* (1 ас. адз. л. – *periu*) ‘парыць; біць, сцябаць; лупіць, драць, сячы’, лтш. *pėrt* ‘тс’, *pieties* ‘праць бялізну’), *павéка* ‘рухома я складка скуры на воку’ (параўн. польск. *powieka* ‘тс’), *вёска* ‘населены пункт сельскага тыпу’ (параўн. польск. *wioska* ‘тс’), *наслéd* ‘адыходы з насення, пазаддзе’ (параўн. польск. *poślad* ‘тс’), высокая прадуктыўнасць у гаворках зоны некаторых словаўтваральных фармантаў: суфіксаў *-ук* (*-юк*) і *-ак* (*-як*) у назвах маладых істот (*хлпчўк*, *хлпчák* ‘хлопчык’, *курчўк*, *курчák* ‘кура’, *жарабўк* ‘жараба’ і да т.п.), *-эй(-ей)*, *-ай* у абазначэннях раслін (*хвашчáй*, *хвашчэй* ‘хвошч’, *шчавéй* ‘шчаўе’, *малачáй*, *малачэй* ‘малачай; дзьмухавец; ваўнянка (грыб)’ і да т.п.), *-эль (-ель)* у розных групах найменняў (звычайна без уласцівай балцкім аналагам прыметы дэмінітыўнасці ці, у выпадку з запазычаннямі, з яе страатай) і інш., прыстаўкі *аб-* (*ан-*) (*абгáркi* ‘прыгаркі’, *абмылі́цца* ‘памыліцца’, *абкóпiны* ‘дакопкі’ і г.д.), – і яшчэ шэраг рэгіянальных моўных рыс – як правіла, з галіны лексікі і/ці семантыкі, сінтаксісу і словаўтварэння [падрабязна: Астрэйка 2010: 47–50; 2010а: 14–15].

У цэлым для неаднародных па сваіх вытоках, але аб’яднаных на працягу доўгага перыяду значнай блізкасцю грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага і культурнага жыцця ў рэгіёне беларускіх гаворак і, шырэй, для ўсіх славянскіх і балцкіх дыялектных масіваў памежжа заўсёды актуальным было імкненне да стварэння аб’яднанага фонду моўных сродкаў, у першую чаргу – лексічных (як вядома, менавіта лексіка ў працэсе камунікацыі мае прыярытэтнае значэнне). Сярод іх агульныя паланізмы і балтызмы (бел. паўн.-зах. *ну́ца* ‘морда’, *ну́цы*, *ну́цкі* ‘шчокі; ружовыя месцы на шчацэ’, літ. *rišas* ‘шчака’ < польск. *ris*, *ryska* ‘падушачка пальцаў’, дыял. *rysa* ‘шчака’; бел. паўн.-зах. (*э*)*артáй*, польск. дыял. *ortaj* ‘араты’ < літ. *artójas* ‘тс’ [гл. ЛАБНГ 1996: 43, 227; ЭСБМ 2005: 254, 258; Лаучюте 1982: 42; LKŽ 1976] і інш.), супольныя для ўсіх ці толькі для асобных удзельнікаў ўзаемадзеяння лексіка-семантычныя і семантыка-словаўтваральныя мадэлі і тыпы (параўн. бел. паўн.-зах. *мішкiнь* (*мяшкiнь*), *чаішчавiк* (*чаішчэвiк*) ‘абабак’, *чаішчá* ‘лес пэўнай пароды’, польск. дыял. (з бел.) *czeszczewik* ‘абабак’ і літ. *miškinis* ‘лясны’ ← *miškas* ‘лес’, дыял. ‘вялікі лес, пушча’; бел. паўн.-зах. *вábик* ‘вулей для прываблівання пчол’ і польск. дыял. *wabik* ‘тс’; і г.д. [падрабязна: Астрэйка 2010: 48; 2010а: 15]), разнастайныя праявы моўнага пасрэдніцтва, выпрацаваныя сумесна механізмы ўзнікнення рэгіянальна маркіраваных новых форм (у тым ліку – у сітуацыі двухбаковых кантактаў, ускладненай ці нават выкліканай да жыцця асіміляцыйнымі працэсамі ў трэціх сістэмах), прыклады сістэмнай і/ці арэальнай канфрантацыі мовы прэстыжу і мовы субстрату і справакаваныя імі гіперкарэктныя змяненні спрадвечных форм (бел. паўн.-зах. *фасóля* // *пасóля*, *кафтáн* // *каптáн*, *тóфiль* ‘таполя’ і да т.п.), выпадкі шматвектарнай моўнай падтрымкі і інш. Суіснуючы ў прасторы і ў часе, і балцкі, і польскі моўныя фактары ў паўночна-заходняй дыялектнай зоне беларускай мовы часта выступаюць разам – ва ўзаемасувязі або паралельна, але аднакіравана і з (амаль) аднолькавымі вынікамі. Іншы раз яны настолькі пераплеценыя, што складана, а то і немагчыма вызначыць, які з іх быў першасным. Паланізмы

Ў большасць адпаведных беларускіх гаворак трапляюць пераважна прамым шляхам: з польскіх, у асноўным паўночных, дыялектаў і астраўных гаворак на тэрыторыі самой Беларусі, а таксама суседніх Літвы і Латвіі ці з польскай літаратурнай мовы. Сустракаюцца, аднак, асобныя прэцэдэнты ўмяшальніцтва ў гэты працэс літоўскай мовы ў ролі пасрэдніка пры інфільтрацыі ці, прынамсі, відавочнага “віноўніка” фармальных (гукавых, марфалагічных) трансфармацый яе аб’ектаў. Засведчанае ў стужцы гаворак уздоўж беларуска-польска-літоўскага і беларуска-літоўскага памежжа найменне *каўка* ‘галка’ [ЛАБНГ 1993: 128] мы, у адрозненне ад агульнапрынятай думкі, лічым непасрэдным працягам шырока вядомага польск. *kawka* ‘тс’ (з прасл. **kavьka*) [параўн. ЭСБМ 1980; ЭССЯ 1983]. Фанетычны ж варыянт *кяўка*, зафіксаваны ў адной з гаворак Астравеччыны, узыходзіць, безумоўна, да адпаведнага літоўскага паланізма (літ. паўдн.-усх. *kiáukė, kiáuka* і да т.п. ‘тс’ [гл. ЛКА 1977: 78, ком. 150]), які з беларускай назвай утварае фактычна адзіны арэал. Прыкладна тое ж можна сказаць пра паўночна-заходні занальны рэгіяналізм *рэхва* ‘кальцо, якім замацоўваюцца часткі ў сельскагаспадарчых прыладах працы; жалезны абруч на калодцы воза’ [ДАБМ 1963: 261; Сельская гаспадарка 2010: 49, 64, 364]. Дадзены германізм як у беларускія, так і ў літоўскія дыялекты прыйшоў праз пасрэдніцтва польскай мовы [гл.: СПЗБ 1984; LKŽ 1978]. Пры гэтым у Гродзенскім раёне ўжываецца памяншальнае абазначэнне *рэквачка* ‘жалезная пятыля для замацавання аглоблі да саней’ [Сельская гаспадарка 2010: 376], якое хутчэй за ўсё адлюстроўвае літоўскамоўныя аналагі з характэрнай для іх субстытуцый славянскага [x] (параўн. літ. паўдн.-усх. *rekvà (riekvà)*, дэмін. *rekvėlė* і да т.п. ‘кальцо, якім замацоўваецца каса на касільне’ [ЛКА 1977: 53, ком. 115], ці, як мінімум, дэманструе нармальнае для адзначаных беларускіх гаворак чаргаванне [x] // [к], звязанае ізноў жа з уплывам з боку (пра)літоўскай мовы, у тым ліку і на узроўні субстрату. Розныя думкі выказваюцца з нагоды бел. паўн.-зах. (*a*)*тpám(a)* ‘апорная бэлька пад столлю’ і *гpыка* ‘грэчка’ [ЛАБНГ 1994: 168; 1997: 48]: іх разглядаюць катэгарычна або як балтызмы (адпаведна з літ. *atramà* ‘падпора, устой’ < *atreñti* ‘падперці, падпіраць’ і *grikis*, мн. – *grikiiai, griikai* ‘грэчка’, параўн. лтш. *griķis* ‘тс’), або як запазычанні германскага паходжання з польскай мовы (польск. *tram* ‘апорная бэлька’ < ням. *Tram*, ст.-в.-ням. *trame* і *gryka* ‘грэчка’ < ням. *Gricken*) [Булыка 1972: 85; Лаучюте 1982: 29, 41; ЛБ: 50; ЭСБМ 1978: 200; 1985: 109]. Але па нашых меркаваннях, у сітуацыі арэальнага суіснавання трох моў і спароджанага ім рэальнага шматмоўя трэба прымаць пад увагу як магчымыя, у роўнай меры ці хаця б часткова, абодва кірункі інфільтрацыі, не адмаўляючыся ні ад аднаго з іх на карысць другога. Польск. *гpыка*, незалежна ад вытокаў – літоўскіх ці нямецкіх – здаўна вядомы, распаўсюджаны і, акрамя таго, нарматыўны здабытак сваёй мовы і мог, нягледзячы на большую з пункту гледжання лінгвагеаграфічнага крытэрыю абгрунтаванасць пазіцый балцкага “канкурэнта”, самастойна трапіць у маўленне жыхароў некаторых сумежных з Польшчай і Літвой населеных пунктаў паўночна-заходняй Беларусі і стаць у далейшым асабліваасцю адпаведных гаворак. Літ. *atramà* пры ўсёй заўважнай перавазе суадноснага фанетычна і марфалагічна з польскім адпаведнікам варыянта *трам* і несупадзенні акцэнтацыі

павінна, тым не менш, улічвацца як даволі верагодная крыніца ўздзеяння падчас аналізу занатаваных пераважна на поўначы зоны гукавых альтэрнацый з пачатковым [a], а таксама па сутнасці для ўсіх форм жаночага роду, якія, дарэчы, трэба вывучаць і ў кантэксце ўласцівых для беларускіх паўночна-заходніх гаворак ваганняў субстантываў адносна родавай прыналежнасці, абумоўленых менавіта рэгіянальнымі (пра)беларуска-балцкімі кантактамі і сувязямі. Наяўнасць тоеснай або вельмі блізкай фармальна і/ці семантычна з'явы адначасова ў польскай і балцкіх мовах і іх дыялектах, а не выключана – і ў адпаведных субстратных моўных пластах, бясспрэчна, павышае імавернасць пранікнення ў прылеглыя беларускія гаворкі, палягчае яго, садзейнічае надзейнаму ўкараненню асабліва сці. Такого кшталту вынікі рознабаковай экспансіі ў мове-рэцыпіенце нярэдка не толькі падтрымліваюць адно аднаго, але і падпадаюць пад розныя ўзаемныя трансфармацыі: гукавыя, акцэнтныя, граматычныя, словаўтваральныя. Гаворачы пра падобную своеасаблівую кансалідацыю і непарыўна з ёй злучаную канфрантацыю некалькіх моўных фактараў уплыву, нельга не ўзгадаць слушнае ва ўсіх адносінах меркаванне аўтараў працы, прысвечанай моўнай і сацыяльнай гісторыі сучаснага Браслаўскага мікрарэгіёна, аб сутыкненні і перапляценні дзвюх ці нават трох моў, іх інтэграцыі, а не паасобным існаванні [Brašlawszczyzna 2009: 17]. Колькасць прыкладаў неабходна папоўніць за кошт бел. паўн.-зах. *цындра* 'неўрадлівая глеба чырвонага колеру; шлак; акаліна' (параўн. польск. *(d)zyndra, zendra* 'акаліна; цвёрдая зямля' < ням. *Zunder* 'акаліна' і літ. дыял. *(d)zindra, dzindra, cindera* 'акаліна; цвёрдая зямля', лтш. дыял. *dzindras* 'кожны ўдар молатам па раскаленым жалезе'), *аліва* 'алей' (параўн. *oliwa* 'аліўкавы) алей' і літ. *alūva* '(мінеральны) масла'), *дэнка, дэнца, дэнак* 'дошка любога памеру, на якой рэжуць сала, мяса; падстаўка пад патэльнію; драўляная накрыўка' (параўн. польск. *denko* 'тс' і літ. *dengà* 'пакрыванне, накрыўка' < *deŋgti* 'пакрываць' і, у сувязі з апошнім, таксама бел. маг. *дэнга* 'кавалак фанеры, на якім звычайна што-небудзь рэжуць і якім пакрываюць посуд'; тут, між іншым, варта ўзгадаць і чаргаванне [к] // [г] як уласцівую паўночна-заходняму занальнаму вымаўленню рысу, і магчымасць відазмянення формы назвы пад уплывам падобнай, але інша-моўнай інфільтрацыі), *(з)вада* (звѡда), *(з)вадка* і да т.п. 'сварка' (параўн. польск. *zwada* 'тс' – у прыватнасці, аднакарэннае ст.-бел. *(з)ва́дца* 'паклёпнік' ідэнтыфікуецца ў якасці працягу польск. *zwadzca, wadca* 'тс' – і літ. *vaidas* 'сварка', *vaidai* 'сварка, разлад'), *сабачыя грыбы, сабачнікі* 'неядомыя грыбы' (параўн. польск. агульн. *psie grzyby, psinki, psiaki* і вытворныя 'тс' – у іншых славянскіх мовах вядомы толькі паасобныя фіксацыі абазначэнняў з адпаведнай матывацыі – і літ. *šūngrybis* 'паганка; неядомы грыб' < *šiū* 'сабака' (Gen. sing. *šiūns*) + *grybis* 'грыб' – літаральна 'сабачы грыб'), *цёплиць* 'тапіць у печы; паліць у лазні' (параўн. польск. *cieplić* 'абаграваць, рабіць цёплым' і літ. *šildyti* 'тс' < *šỹltas* 'цёплы'), *выцераб* 'поле пасля раскарчоўкі' (параўн. польск. *wytrzeba* 'высека, расцяраб' і літ. *iškarta, iškirtos* і да т.п. 'тс', дзе прэфікс *iš-* поўнасю адпавядае славянскаму *вы-*, а таксама лтш. *izcirtums* 'тс'; у беларускай дыялектнай мове асноўныя аднакарэнныя сінонімы маюць адрознае афармленне: паўн.-усх. *расцяраб*, цэнтр.-пал. *пѡцераб*) [падрабязна: ЛАБНГ 1994: 134; 1996: 38, 122; 1997: 88, 353; 1998:

303, 304; ОЛА 1998: 56; СПЗБ 1980: 282; 1986: 197; ЭСБМ 1978: 107; 1985: 180; ЛКА 1977: ком. 185; Астрэйка 2003: 11; Булыка 1972: 54, 118; Лаучюте 1982: 66]. І спіс гэты, відаць, далёка не канчатковы. Сюды ж адносіцца і паўночна-заходняе занальнае найменне *прамуга* (*прамўда*) ‘прамежак паміж чым-небудзь; запечак’ [ЛАБНГ 1997: 87; СПЗБ 1984], якое трактуецца даследчыкамі як аднолькава магчымае запазычанне з літ. *pramūgà* ‘ніша; прамежак паміж лесам і возерам; запечак’ альбо непасрэдна з польск. *framuga* ‘ніша, выемка’ [ЭСБМ 2004: 353; Лаучюте 1982: 147]. Прыцягвае ўвагу большае фармальнае, а часткова, і семантычнае [інакш: ЭСБМ 2004: 353] падабенства беларускага рэгіяналізма і літоўскай паралелі, але гэта сапраўды можа быць і гукавая трансфармацыя ў саміх беларускіх гаворках польскага слова – замена ў цэлым непрымальнага для народнага маўлення чужароднага [ф] на [п] найбольш паслядоўна сустракаецца ў мове якраз на паўночным захадзе краіны і разглядаецца намі ў якасці адной з балцкіх (найперш усходнелітоўскіх) субстратных асаблівасцей [Astreika 2007: 48–51]. Увогуле функцыянаванне і ўзаемнае прасторавае размеркаванне ўнутры паўночна-заходняй дыялектнай зоны варыянтаў асобных замежных лексем з гукам [ф] у першакрыніцы (*фасоля* // *пасоля*, *кафтán* // *каптán* і інш.) здаецца нам цікавай і досыць яскравай ілюстрацыяй да таго, як канфлікуюць паміж сабой аднаго парадку з’явы, характэрныя для дзейных у адзначаным рэгіёне Беларусі мовы прэстыжу і мовы субстрату. Будучы ў гаворках запазычаннямі часцей за ўсё пазаддыялектнага тыпу пераважна з польскай мовы, адзначаныя лексічныя адзінкі, выкарыстоўваючыся ў поўнай адпаведнасці арыгіналу, адлюстроўваюць культурны ўплыў з боку апошняй і з’яўляюцца, такім чынам, важнай адзнакай пэўнай, прынятай у дадзенай грамадскай супольнасці, культуры маўлення. З другога боку, у такім выглядзе яны катэгарычна адштурхоўваюцца на сістэмным узроўні большасцю традыцыйных беларускіх дыялектаў і падпадаюць пад разнастайныя субстытуцыі, у тым ліку і субстратнай прыроды. Натуральна таму, што формы с [ф] размяшчаюцца, як правіла, у эпіцэнтры зоны – у гаворках шырокага ці, у шэрагу выпадкаў, больш вузкага наваколля буйнейшага калісьці рэгіянальнага культурнага асяродка Вільні, а таксама значнага і дагэтуль гарадскога цэнтра Гродна. Альтэрнацыі ж з [п], калі не выступаюць на адпаведнай тэрыторыі ўперамешку з першымі, то займаюць ў адносінах да іх выразна перыферыйнае арэальнае становішча, што асабліва добра бачна пры аналізе геаграфіі паўночна-заходніх занальных утварэнняў *фасоля*, *пасоля* [ДАБМ 1963: 44]. Многія рэгіянальныя лексіка-фанетычныя, лексіка-марфалагічныя і словаўтваральныя адрозненні, як ужо гаварылася, знаходзяцца (ці знаходзіліся ў мінулым) у кантэксце пэўных актуальных раней і/ці зараз для мясцовага моўнага жыцця агульных тэндэнцый і зрухаў, якія ў кожным канкрэтных абставінах могуць дапаўняцца выключна “адраснай” падтрымкай трэцяга кантактнага боку. Напрыклад, формы жаночага роду *дупля* (*дуплá*) ‘дупло’ і *віваратня* (разам з *вівараціна*, *віваратка*) ‘выварачень’ (параўн. бел. паўдн.-зах. *дуплó*, паўн.-усх. *дуплё* (н. р.), паўдн.-зах. *віварат*, віц.-маг., зах.-пал. *віварацень* (м. р.) [ЛАБНГ 1993: 183, 188]) пры ўсіх вядомых змяненнях у граматычным ладзе ўзгаданых гаворак (нейтралізацыя катэгорыі ніякага роду,

колькасны рост класу назоўнікаў жаночага роду на *-a (-я)* маюць, тым не менш, абсалютна дакладныя паралелі ў польскай мове: *dziupla* ‘дупло’, *wywrotnia* ‘выварачень’, – і гэта таксама важна. Думаецца, і тады, калі тая ці іншая моўная рыса па розных параметрах нават ва ўмовах арэальнай сумежнасці можа быць вытлумачана як спрадвечная (гл. вышэй), падтрымка адразу з некалькіх напрамкаў, так бы кажучы, шматвектарнага плану нашмат усталое яе пазіцыі ў якасці рэгіянальнага моўнага сродку. Сінтаксічныя канструкцыі нахштальт бел. паўн.-зах. *было двух (трох, чатырох) братоў* сярод іншых славянскіх моў вядомы ўкраінскай і польскай. Прычым у другой яны выступаюць найбольш паслядоўна і з’яўляюцца, акрамя таго, нарматыўнымі. Тое ж назіраецца ў літоўскай мове. Лакалізацыя дадзенай асаблівасці ва ўсходнеславянскіх гаворках на Беларусі ў любым выпадку сведчыць на карысць сувязі з названымі суседнімі адпаведнікамі: утвараючы пастаянны і ўсебаковы фон у адносінах да першай апошнія спрыяюць па меншай меры яе захаванню і актывізацыі [падрабязна: Астрэйка 2012]. Занатаваныя ў паўночнай частцы паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы дзеяслоўныя формы *грабіць, грабаць* са значэннем ‘грэбці (сена)’ (параўн. бел. паўдн.-зах. *грабіці*, паўн.-усх. *грэсіці* ‘тс’ [ЛАБНГ 1994: 251]) як кантынуанты агульнай праславянскай формы ці як прамая інфільтрацыя павінны супастаўляцца з польск. *grabić* ‘грэбці; падграбаць’ пры безумоўным уліку таксама літ. *(ap)graibyti* ‘згрэсіці (пра сена)’ [падрабязна Астрэйка 2010: 48].

Падчас міжмоўнага ўзаемадзеяння, асабліва ўскладненага маштабнымі асіміляцыйнымі працэсамі, часта, як вядома, узнікаюць разнастайныя з’явы інтэрферэнтнага характару, уключаючы і т.зв. трэція формы. Усе яны ў цэлым складаюць адзін з самых цікавых фрагментаў паўночна-заходняга занальнага моўнага комплексу. У дадзенай праекцыі ёсць усе падставы разглядаць бел. паўн.-зах. *садавіцца* ‘садзіцца’, *каўзіняцца* ‘коўзацца’, *гілазавіць* ‘гізаваць (пра скаціну)’, *зёрнета (зёрніта)* ‘зерне (адно)’, *сталяванне* ‘столь’, *накуць* ‘покуць’, *скабурына* ‘рабро’, *панажаі* ‘адна з дэталей ткацкага станка’, *быць на гасцях, ісіці (ехаць) на госці* ‘быць у гасцях, ісіці (ехаць) у госці’ і многія іншыя [гл. таксама Астрэйка 2003; 2006: 135; 2012: 52, 53]. Адны з такіх набыткаў беларускай дыялектнай, а іншы раз, і літаратурнай мовы з’явіліся калісьці ў маўленні спачатку ўсходнеславянскага, а затым уласна беларускага паводле этнічнай прыналежнасці насельніцтва краю пры кантактах з мясцовымі і суседнімі этна-моўнымі супольнасцямі, другія ж нарадзіліся – і можна меркаваць, у немалой колькасці – пры знаёмстве балцкіх абарыгенаў са славянскімі гаворкамі, іх засваенні і/ці паступовым на іх пераходзе. Паміж падобнымі рэгіянальнымі ўтварэннямі ёсць вынікі ўзаемапранікнення дзвюх знешніх, не спрадвечных, у беларускай мове форм. Такім чынам у свой час А. А. Крывіцкі вытлумачыў першапачаткова відавочна паўночна-заходнюю занальную беларускую назву *шчупак* (з польск. *szczupiel* (*szczubiel*), трансфармаванага пад уплывам літ. *lidākas, lidēkas*) [падрабязна ЛЛБ 1995: 97; Астрэйка 2005: 148]. Сустракаюцца, акрамя таго, факты ўзаемадачынення дзвюх моўных сістэм – беларускай і польскай (ці, дакладней, асобных іх элементаў

і сродкаў), якія самі па сабе былі справакаваныя, верагодна, якраз прысутнасцю ў рэгіёне трэцяга (= балцкага) боку і, у тым ліку, працэсам асіміляцыі апошняга. На гэта ўказвае дакладная геаграфічная прымеркаванасць адзначаных з'яў і да т. зв. беларуска-польска-літоўскага тэрытарыяльнага трохкутніка, і да гістарычна адметных раёнаў, напрыклад, былога яцвяжскага арэала. Мясцовым балтам пастаянна даводзілася мець справу з узгаданымі славянскімі мовамі і/ці пэўнымі іх гаворкамі, недасканалае веданне якіх не магло не прыводзіць да розных скажэнняў агульных для абедзвюх рыс. Так хутчэй за ўсё ўтварыліся рэгіянальна маркіраваныя формы *нажніцы* (параўн. бел. агульн. *ножніцы* і польск. *pożuse*), *лымя* (параўн. бел. асн. мас. *вымя*), *пячёрка* 'ямка з боку печы, дзе сушаць што-небудзь' (параўн. бел. асн. мас. *пячурка* 'тс') [падрабязна Острейко 2003: 151–152]. Па сутнасці тое ж, дарэчы, назіраецца часам і на паўночна-заходнім адрэзку мяжы сутыкнення арэалаў некаторых з'яў, уласцівых для асноўных беларускіх дыялектных згрупаванняў гаворак (параўн. бел. паўн.-зах. *мяльніца* 'прылада, якой труць лён, каноплі' і паўн.-усх., сярэд. *мяліца* 'тс', паўдн.-зах., зах.-пал. *цёрніца* [ЛАБНГ 1997: 142; Сельская гаспадарка 2010: 95]. Хаця "скрыжаванне" моўных асаблівасцей у выніку ўзаемапранікнення іх арэалаў – рэч абсалютна нармальная, нельга не заўважыць, што найчасцей яно мае месца на тых участках, дзе этна-моўная сітуацыя зараз і ў мінулым вызначаецца як далёка неаднастайная (у межах сукупнасці беларускіх гаворак гэта, як правіла зоны актыўных сучасных і старажытных славяна-балцкіх (гесп. балта-славянскіх) кантактаў: паўночна-заходняя і паўднёва-ўсходняя).

Апісанае моўнае адзінства поліэтнічных насельнікаў паўночна-заходняй Беларусі і суседніх тэрыторый, канечне, было і застаецца дастаткова ўмоўным. Яно, не дэфармуючы істотна структуру кожнай з кантактных моўных сістэм, датычыцца сёння і датычылася заўжды толькі той яе часткі, неаходнасць пастаяннай актуалізацыі якой выклікалася і выклікаецца надзённымі патрэбамі міжэтнічных, пазней – міжнацыянальных і, шырэй, чалавечых зносін у рэгіёне. Паводле шэрагу асноваўтваральных прымет любая гаворка адпаведнай мясцовасці і зараз больш-менш упэўнена ідэнтыфікуецца як неад'емная частка пэўнага этна-гістарычнага моўнага кантынууму. Разам з тым, гэта, несумненна, быў пачатак руху ў кірунку да ўтварэння новага ідыёма са сваёй спецыфічнай структурай і асаблівым наборам моўных адрозненняў, які пры ўмове захавання агульнасці дзяржаўнага, грамадска-палітычнага і сацыяльна-гаспадарчага ладу і іншых спрыяльных фактарах мог бы прыйсці ці, прынамсі, максімальна наблізіцца да свайго завяршэння.

ЛІТАРАТУРА

- Астрэйка В., 2003, *Балта-ўсходнеславянскае занальнае моўнае ўзаемадзеянне*, [w:] *Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. XIII міжнар. з'езд. Докл. бел. Дэлегацыі*, Мінск, с. 3–18.

- Астрэйка В., 2005, *О лингвогеографической дифференциации балтизмов белорусского языка*, [w:] *Исследования по славянской диалектологии*, вып. 6, Мінск, с. 138–156.
- Астрэйка В., 2006, *Роль балтийского языкового элемента в формировании номинационной системы говоров северо-западной диалектной зоны белорусского языка*, [w:] *Исследования по славянской диалектологии*, вып. 12, *Ареальные аспекты изучения славянской лексики*, Мінск, с. 131–146.
- Астрэйка В., 2010, *Беларуска-польскае лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы*, [w:] *Беларуская лінгвістыка*, вып. 64, Мінск, с. 45–52.
- Астрэйка В., 2010а, *Славяна-балцкае лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы*, [w:] *Беларуская лінгвістыка*, вып. 65, Мінск, с. 11–19.
- Астрэйка В., 2011, *Балцкі ўплыў на фанетыку гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы*, [w:] *Язык и межкультурные коммуникации: материалы III Междунар. науч. конф. Минск-Вильнюс, 17–20 мая 2011 г.*, Минск, с. 274–276.
- Астрэйка В., 2012, *Балцкія элементы ў граматыцы традыцыйных мясцовых гаворак паўночна-заходняй беларусі*, „Acta Baltico-Slavica”, 36, Warszawa, с. 51–59.
- Булыка А., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
- ДАБМ, 1963, *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск.
- Крыўціцкі А., 2003, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск.
- ЛАБНГ, 1993, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т, т. 1*, Мінск.
- ЛАБНГ, 1994, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т, т. 2*, Мінск.
- ЛАБНГ, 1996, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т, т. 3*, Мінск.
- ЛАБНГ, 1997, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т, т. 4*, Мінск.
- ЛАБНГ, 1998, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т, т. 5*, Мінск.
- Лаучюте Ю., 1982, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.
- ЛБ, 1969, *Лексічныя балтызмы ў беларускай мове*, Мінск.
- ЛЛБ, 1995, *Лексічныя ландшафты Беларусі*, Мінск.
- ОЛА, 1998, *Общеславянский лингвистический атлас*, вып. 3, ч. 1, *Лексика*, Мінск.
- Острейко В., 2003, *Формирование зональной структуры белорусского диалектного языка и проблема языковой интерференции*, [w:] *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, vol. 2, Lublin, p. 149–164.
- Сельская гаспадарка 2010, *Сельская гаспадарка. Тэматычны слоўнік*, Мінск.
- СПЗБ, 1980, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 2, Мінск.
- СПЗБ, 1984, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 4, Мінск.
- СПЗБ, 1986, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 5, Мінск.
- ЭСБМ, 1978, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1, Мінск.
- ЭСБМ, 1980, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 2, Мінск.
- ЭСБМ, 1985, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск.
- ЭСБМ, 2004, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 9, Мінск.

ЭСБМ, 2005, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 10, Мінск.

ЭССЯ 1983, *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, вып. 9, Мінск.

Astreika V., 2007, *Kalbinių kontaktų įtaka Baltarusijos kalbinio landšafto zonų formavimuisi*, „Liaudies kultūra”, nr 3 (114), Vilnius, p. 45–53.

Brasławszczyzna 2009 – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. nauk. E. Smułkowa, Warszawa.

LKA, 1977, *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 1, *Leksika*, Vilnius.

LKŽ, 1976, *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 10, Vilnius.

LKŽ, 1978, *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 11, Vilnius.

FEATURES OF NORTH-WEST BELORUSSIAN DIALECTS AS A RESULT OF REGIONAL ETHNO-CULTURAL CONTACTS AND RELATIONS

ABSTRACT

For a long time, north-west Belorussian dialects (and their predecessors) have been the area of different Slavic-Baltic contacts and relations. Interactions between Slavs and Balts took place here always on adstratum and substratum levels. These processes have led to the formation of the north-west dialect zone (= regiolect) of Belorussian. The corresponding linguistic phenomena form a basis of the north-west dialectal complex and can be discovered on every level of the language. As a rule, there are not many significant structural changes. However, some of them reflect certain tendencies and possibilities of the linguistic development in the region. These can achieve the status of structural innovations in the language.

Belorussian-Polish language interaction is the second important moment in the formation of the north-west dialectal zone of Belorussian. The influence of Polish (both the dialectal and the standard varieties) on the Belorussian dialects can predominantly be discerned in the vocabulary and word-building mechanisms.

The Baltic and especially Polish influences are also important for keeping some early linguistic phenomena alive and reinforcing their status as regional features of Belorussian dialects.

Frequently, both factors have a joint effect. On the whole, the tendency to form a common repository of linguistic features is present in north-west Belorussian and neighbouring Baltic and Slavic dialects at any time. Therefore, we may say that the language is gradually forming a new independent variety with specific structure and a complex of distinctive features.

БЕЛОРУССКИЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЕ ЗОНАЛЬНЫЕ
ЯЗЫКОВЫЕ ОТЛИЧИЯ КАК РЕЗУЛЬТАТ РЕГИОНАЛЬНЫХ
ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ КОНТАКТОВ И СВЯЗЕЙ

РЕЗЮМЕ

Северо-запад Беларуси издавна известен как регион разного рода славяно-балтских (resp. балто-славянских) контактов и связей. Взаимодействие между славянами и балтами всегда протекало тут как на субстратном, так и на адстратном уровнях. Эти процессы привели к образованию северо-западной диалектной зоны (= региолекта) белорусского языка. Соответствующие особенности составляют основу северо-западного зонального языкового комплекса и так или иначе выявляются на всех ярусах системы данных говоров. Как правило, это явления неконституционного характера. Однако некоторые из них отражают определенные тенденции и потенции регионального языкового развития и в благоприятных исторических условиях могут приобрести статус языковой закономерности.

Для определения специфики отмеченного зонального единения белорусских говоров другим важным моментом является взаимодействие с польским языком (как в диалектной, так и в литературной его разновидности). Польское языковое влияние прежде всего выявляется в области словаря и в сфере деривации.

Поскольку и в первом, и, особенно, во втором случаях речь идет о взаимодействии генетически (близко)родственных систем, важным для данной региональной общности говоров следует считать и факт существования языковой поддержки.

Оба названных языковых фактора часто выступают совместно. В целом для белорусских северо-западных и соседних с ними балтских и инославянских говоров всегда актуальным было стремление к созданию общего фонда языковых средств. И это, несомненно, можно квалифицировать как движение в сторону формирования самостоятельного идиома со своей специфической структурой и особым набором языковых отличий.

Słowa kluczowe: język białoruski, gwary północno-zachodnie, wzajemne wpływy bałto-słowiańskie i polsko-białoruskie, wsparcie językowe, wspólnota językowa, regiolekt.

Keywords: Belorussian language, north-west dialect zone, Slavic and Baltic interaction, Polish and Belorussian contacts, language support, language community, regiolect.

Ключевые слова: белорусский язык, северо-западная диалектная зона, славяно-балтское и польско-белорусское взаимодействие, языковая поддержка, языковая общность, региолект.